
ŠTUDIJNÝ MATERIÁL K 3. PREDNÁŠKE

Není skelp jako sklep. Vývoj a stav slovní zásoby v slovanských jazycích

Jaro 2018

Pred tým, než výskumník začne skúmať slovnú zásobu, musí mať isté povedomie o zmenách, ktoré v nej môžu nastať. Tento študijný materiál má za úlohu ozrejmiť niekoľko základných oblastí, nevyhnutných pre skúmanie slovnej zásoby. V prvom rade pôjde o spomínané zmeny – ako v štruktúre, tak vo význame. Pre ďalšiu prácu je nutné venovať sa ešte dvom ďalším okruhom, a to jazykom, ktoré pri skúmaní môžeme preferovať, a samotným etymologickým slovníkom, ako zdroju väčšiny dát pre naše skúmanie.

Zmeny v štruktúre termínov

Zmeny v štruktúre v zásade znamenajú, že nami skúmaný termín vyzerá dnes inak ako vyzeral v minulosti. Najzjavnejšia zmena nastáva na úrovni hlások – ak si vezmeme slovanský termín *myš* a latinské *mūs*, vidíme, že dve z troch hlások sú odlišné. Nastala tu teda zmena v štruktúre, význam ale zostal nezmenený.

Slabiky pozostávajú z troch častí – z **iniciály** (ktorá je veľmi stála), **vrcholu** (teda samohlásky, dvojhlásky alebo samohlásky spojenej so sonantou; táto je ale veľmi variabilná) a **kódy** (ktorá je tiež pomerne variabilná, keďže sa na hranici slabiky stretáva so sufixmi a teda sa kontaktne môže meniť). Toto je dôležité pre rozbor indoeurópskych koreňov, ktoré majú často podobu koreňa (dnes často už nerozlučne spätého s derivačným sufixom). Zaň pripájame ešte tzv. gramatický sufix, teda ten, ktorý určuje gramatické kategórie.

Hláskové responzie

Existuje hneď niekoľko skutočností, ktoré môžeme za týmito rozdielmi odhaliť. V prvom rade sa obrátíme na tzv. hláskové responzie – ide o akýsi „prekladový slovník“ hlások. Podľa neho vieme, že slovanská hláska *y* zodpovedá latinskému *ū*, teda ak si vezmeme niektoré zo slov s pôvodom v indoeurópcine, pri väčšine z nich nájdeme túto rovnicu ($y=ū$). Tabuľky s prehľadom hláskových responzií nájdete v študijných materiáloch.

Na základe týchto hláskových responzií môžeme rekonštruovať prajazyk. Ak vieme, že hláske *m* vždy odpovedá hláska *m*, rekonštruujeme v prajazyku tiež *m*. Ak však v každom z jazykov nájdeme inú hlásku – treba sa držať nasledujúcich pravidiel.

1. **Zásada majority** (teda je pravdepodobné, že hláska sa zachovala vo väčšine jazykov, a zmenila sa na inú len v menšine). Zásada majority je zradná, lebo sa stáva, že hláska je zachovaná práve len v menšine jazykov. Treba preto prihliadať aj na iné faktory.

2. **Zásada autority** (existujú jazyky, ktoré majú pri rekonštrukcii väčšiu autoritu, lebo vieme, že starý stav zachovávajú lepšie ako iné jazyky). Zásada autority nemôže byť zamenená za zásadu veku – niektoré jazyky so staršími pamiatkami môžu niesť mnoho zmien – napr. litovčina nemá staré pamiatky, avšak v i v ústnej podobe zachovala starý stav veľmi dobre.
3. **Pravdepodobnosť hláskového vývoja**. Je pravdepodobné, že sa *k* zmení na *č* (teda zmena veláry na palatálu), ale nie je pravdepodobná zmena *s* na *k*. V zjednodušenej forme môžeme povedať, že pravdepodobné je uľahčovanie vyslovovania. Ak sa nám niečo vyslovuje ľahšie ako niečo iné, a zároveň máme doklady, že tieto dve hlásky sa často menia z jednej na druhú, je táto zmena možná. Treba ale dbať na smer vývoja. Zmena z prvej hlásky na druhú môže byť možná, ale nemusí tomu byť naopak.
4. **Distinkatívne rysy**. Je nutné prihliadať aj na distinkatívne rysy, ako napr. znelosť, miesto tvorenia a podobne. Ak aj sú hlásky celkom odlišné, možno na základe distinkatívnych rysov rekonštruovať pôvodnú hlásku. Je tiež nutné dávať pozor na možný smer vývoja – niektoré hlásky sa mohli vyvinúť z iných, ale nie naopak.
5. **Typológia**. Nakoniec, systém sa nemôže príliš vymykať typologickým normám - za pravdepodobnejšiu sa uznáva tá teória, ktorá má oporu v javoch konkrétneho jazyka, teda nie je náhodná.

Hláskové zmeny

Hlásky sa však môžu meniť aj iným spôsobom ako na základe všeobecných pravidiel vývoja hlások. Najčastejšie ide o zmeny kontaktné, teda také, ktoré vznikajú pri kontakte hlások (priamom či nepriamom – vtedy má hláska vplyv na inú hlásku, ktorá s ňou bezprostredne nesusedí, ale je v slove niekde ďalej). Pôsobiť môže aj slovný predel (koniec slova) alebo prízvuk.

V prvom rade je nutné si stanoviť, že existujú dva typy hláskových zmien s ohľadom na počet hlások v jazyku. Tie tzv. **paradigmatické** majú za následok vznik alebo zánik určitej hlásky. Tak napríklad vzniklo v češtine a slovenčine *h*, ktoré slovanské jazyky normálne nepoznali. Na druhej strane sú **syntagmatické** zmeny – pri týchto zmenách žiadne hlásky nevznikajú ani nezaničujú, len sa na miesto jednej hlásky zrazu dostane iná hláska, počet hlások, ktorými jazyk disponuje, sa ale nemení.

Zákonité zmeny sa udiali systematicky v určitom čase a na určitom území, a to bez výnimiek. Na druhej strane náhodné zmeny majú istú pravidelnosť (napríklad zistíme, že podobne sa hlásky zmenili aj v inom jazyku na obdobnom mieste), avšak nemajú všeobecnú platnosť. Preto je dokazovanie náhodných zmien zložitejšie.

Prvý konkrétny prípad zmeny je **asimilácia**, teda pripodobnenie. Ak hovoríme o čiastočnej asimilácii, túto nazývame **akomodácia**, a ide o prebratie len určitého distinkatívneho rysu inej hlásky (napríklad znelosť). Asimilácia i akomodácia môžu byť progresívna i regresívna. V prvom prípade má vplyv predchádzajúca hláska na nasledujúcu (smer ku koncu), v prípade regresívnej naopak (teda smer k začiatku slova). Typickým príkladom je znelostná asimilácia (*svadba* [svatba]), v češtine je častá aj asimilácia tuposti a ostrosti sykaviek – v nominatíve máme *česť*, ale v genitíve *ctí*.¹

Disimilácia je akési rozrôznenie, teda snaha neopakovať tú istú hlásku dva krát. Môže byť kontaktná, pričom takáto máva zákonitý charakter (napr. **vedti* -> *vesti*), teda nastúpi v jazyku ako zákon pre všetky

¹ V nominatíve sa párný jer od konca – silný – vokalizoval na *e*, teda z *čestь* vzniklo dnešné *česť*. V genitíve ale z *čestí* vypadol, preto sa do kontaktu dostalo *č* a *s*, pričom *č* môžeme zapísať aj ako *tšs*, kde prebehla asimilácia na *tss* a jedna zo sykaviek na základe disimilácie (rozrôznenia) zanikla.

takéto prípady a vo všetkých to zmení. Diaľková je náhodilá a podliehajú jej najmä sonanty (t.j. *r, l, m, n*) - **rebro* -> *žebro*.

Anaptyxia je vloženie samohlásky a **epentézia** vloženie spoluhlásky na miesto, kde pôvodne neboli – a to kvôli jednoduchšiemu vyslovovaniu. Príkladom anaptyxie je *oheň* (genitív *ohně*), príkladom epentézie *sestra* (od pôv. predslovanského **sesr-a*).

Opakom anaptyxie a epentézie je **vypustenie spoluhlások** – nastalo napríklad pri zániku jerov, prípadne pri zjednodušovaní spoluhláskových skupín (č. *padla* vs. srb. *pala*)

Metatéza je náhodná zmena, pri ktorej je zamenené poradie hlások. Dobrým príkladom je litovské *kepu*, ktoré vzniklo zo staršieho **peku* (z toho slovanské *peču*). V slovanských jazykoch ide o zmeny TORT a TOLT.

Palatelizácia v širšom zmysle znamená pôsobenie palatálnej samohlásky či spoluhlásky *j* na vedľajšiu hlásku – v slovanských jazykoch vývojom k palatálnym spoluhláskam prešli všetky spoluhlásky, niekde sa ďalej vyvíjali – napríklad palatelizované okluzívy sa zmenili na palatálne afrikáty – *ke* → *k'e* → *če*, *ti* → *t'í* → *ci*. V užšom zmysle ide o zmenu velárnych spoluhlások na palatály – touto zmenou prešla väčšina indoeurópskych jazykov, napr. angl. *cheese* z lat. *caseus*, fr. *chien* z lat. *canis*, v slovanských jazykoch je zmena *ke, ki* na *če, či* a *ge, gi* na *dže, dži* bežná.

V praslovančine došlo k trom palatelizáciám – dvom regresívnym a jednej progresívnej. Prvá zmenila pôvodné *k* (*k^u*) na *č, g* (*g^u, gh, g^uh*) na *dž* (a to potom na *ž*) a sekundárne *ch* (ktoré vzniklo z pôvodného *s*) sa mení na *š*, a to pod tlakom pôvodných samohlások *e, i*, a spoluhlásky *j*. Príklady: *ucho* – *uši*, *plakať* – *plačem*. Druhá palatelizácia pod vplyvom samohlások *ě, i* (ktoré vznikli z dvojhlások *io, ai*) zmenila *k, g, ch* na *c, dz* (→ *z*) a *s* (v západoslovanských jazykoch *š*). Napríklad *vlk* – *vlci*, *duch* – *dusi/duši*. Tretia palatelizácia je neistá – máme len málo dokladov takýchto zmien. Najviac sa prejavila v deminutívnych sufixoch (*ovča* z **ovčika*, *ale!* *osčka* z **apsčka*).

Asibilácia je zmena dentálnych okluzív na afrikáty (sykavky) pôsobením nasledujúceho *i*, prípadne *e* – poľské *ciało* (vs. české *tělo*), *dzień* (a *den*), v latine *oratio* [oracio].

Sonorizácia je zmena neznej spoluhlásky na znelú, ak stojí medzi dvoma samohláskami – lat. *caput* a portugalské *cabo*, lat. *amatus* a španielske *amado*). Ak sa sonorizuje hláska *s* (na *z*), táto sa často na základe princípu **rotacizmu** mení na likvidu *r*, napríklad v nominatíve *genus*, v genitíve *generis*. V srbochorvátčine a slovinčine podlieha rotacizmu aj *ž* (v polovokalickom postavení pred *e*).

V slovanských jazykoch sa *s* zmenilo na *ch* (*š*) po samohláskach *i, u* a spoluhláskach *r, k*. Na tom istom mieste vzniklo v indoiránskych jazykoch *š* (a nedôsledne aj v jazykoch baltských). Veľmi rozšírená je zmena *s* → *h* na začiatku slova a pred vokálom – lat. *septem*, ale grécke *hepta*.

Morfologické zmeny

Častou morfológickou zmenou je **fúzia**, teda spĺyvanie hlások (napríklad spĺyvanie slovanského *y* s predchádzajúcou, či zjednodušovanie spoluhláskových skupín). Zaujímavá je aj **morfologická analógia**. Tá je najčastejšia pri slovesách, kedy sa sloveso flektuje podľa určitej triedy, teda sa priradí k nejakému slovesnému vzoru a analogicky, podľa tohto vzoru, vytvorí tvary pre všetky osoby a čísla. Jedno sloveso sa môže priradiť aj k viacerým triedam a vzniknú dublety – napríklad *dmout* a *dout*, *plovat*, *plout*.

Najzaujímavejšou, a na hranici so sémantikou, je oblasť **ľudovej etymológie**. Ide o samovoľný proces, kedy hovorcovia jazyka domnele nájdu spojenie medzi dvoma slovami (najčastejšie na základe ich významu alebo nejakej súvislosti), a pod dojmom rovnakého pôvodu slov si ich pripodobnia aj tvarovo. Napríklad dnešné české ľudové *sednice* z pôvodného *světnice* (od svetlo) sa pripodobnilo k sedeniu, teda

k skutočnosti, že v svätnici sa aj sedelo. Tento vnem pretvoril termín *světnice* na *sednice*. Ďalším príkladom môže byť nesprávne *protěžovat* (k těžký) namiesto od francúzskeho *progeter*, takisto české *hřbitov* (pôv. z *Friedhof* – priestor okolo kostola) sa pripodobnilo *pohřbít*.

Následne poznáme aj tzv. **bakalársku etymológiu**, ktorá je zdanlivo učený výklad etymológie slova, ktorý je ale pri bližšom skúmaní jednoznačne nesprávny. Bakalárska etymológia je typická pre obdobie obrodzenia.

Zmeny vo význame termínov

Výklad významu skúmaných termínov nám pomôže lepšie vysvetliť rôzne štrukturálne zmeny a pochopiť tak etymológiu termínov v ich celistvosti. Pozrime sa teda na niekoľko zmien vo význame, a niekoľko hesiel, ktoré je dobré poznať.

Význam slova sa môže **zúžovať** – napríklad *žito* (pôvodne znamenalo obilie, dnes ide o jačmeň; pochádza ale od slovesa *žiť*), prípadne *pivo* (od slovesa *piť* – teda pôvodne šlo o akýkoľvek nápoj, dnes v zúženom význame len chmelený nápoj). Na druhej strane, význam sa môže aj **rozširovať**. Príkladom môže byť termín *palec*, ktorý v ruštine znamená prst všeobecne.

Význam sa niekedy **prenáša** – ide o metonymiu (ktorá je založená na vecných súvislostiach), synekdochu (zámena časti za celok) či metaforu (založenú na vonkajšej podobnosti). Príkladom môže byť *koruna* (peniaz), ktorá pochádza z označenia kráľovskej koruny, prípadne termín *játra* z indoeurópskeho **en-tero* (vnútornosti).

Nakoniec, význam sa môže **zhoršovať** alebo **zplešovať**. Typickými príkladmi sú české termíny páchnout, vonět v porovnaní s ruskými termínami. Slová v rámci významovej osi veľmi nestále.

Vráťme sa ešte na chvíľu k **ľudovej etymológii** – tá tiež môže mať vplyv na význam, a teda sa nezmení tvar termínu na základe významu, ale zmení sa význam na základe vonkajšej podobnosti s iným termínom. Výborným príkladom je české adjektívum *bodrý*, ktoré bolo prevzané z ruštiny, kde má význam čulý, a priklonilo sa na základe podobnosti s termínom *dobrý* k dnešnému významu.

Zánik a vznik nových termínov

Slovná zásoba sa neustále vyvíja a preto mnohé termíny zanikajú, mnohé zase vznikajú, menia sa, upravujú, krátia, dĺžia atď.

Najčastejším dôvodom zániku slov je zánik samotného javu, ktorý by bolo nutné pomenovávať. Tak ak zanikne nejaké remeslo, o niekoľko generácií už nebude nikto vedieť, čo slovo, ktoré pôvodne toto remeslo označovalo, v skutočnosti znamená. Slová však zanikajú z množstva dôvodov. V medziobdobí sa tieto slová označujú **archaizmy**, a môžu nám pri výskume dobre poslúžiť tam, kde bol v jednom jazyku pôvodný termín nahradený iným termínom (a pôvodný pretrváva ako archaizmus), kdežto v inom jazyku sa tento termín zachoval.

Slová však môžu zanikať aj z iných dôvodov – môžu podľahnúť tzv. tabuizácii. **Tabuizácia** je proces, kedy je termín, ktorý sa z určitých (spoločenských, náboženských či iných) dôvodov nepoužíva, nahradený iným termínom. Napríklad pôvodné indoeurópske označenie medveďa, dodnes prítomné v gréckom *arktos*, či

zaznamenané v staroindickom *rkša-*, v slovanských jazykoch už nenájdeme. Nahradil ho opisný termín „pojedač medu“, pričom vo východoslovanských jazykoch sa ešte ďalej tabuizuje pod tzv. **captatio benevolentiae** („snaha o zhovievavosť) mení na *djad'ko* („strýčko“). S tým súvisí aj tzv. **tabuová antifráza**, ktorá je extrémnym príkladom *captatio benevolentiae*, kedy možno spomínaného medveďa nazvať *kostropav* (teda označením absolútne protikladným s významom). Obdobne môžeme aj v juhoslovanských jazykoch nazvať vred *blaga rana*. Obdobou je aj **dysfemizmus** (teda snaha niečo nezakríknúť), kedy človek môže nazývať svoje stádo *chudoba*, prípadne vo východoslovanských jazykoch požiť ako označenie lebky *črep*.

Slová, na druhej strane, vznikajú hlavne (re)deriváciou a (de)kompozíciou. **Derivácia** môže byť menná (napríklad derivácia vedúca k vytvoreniu činiteľského mena od slovesa) alebo slovesná (napríklad afixácia a tvorba dokonavých sloviess). **Rederivácia** je opakovaná derivácia, ktorá môže vyústiť v rôzne výsledky – v prvom pokuse môže napríklad vzniknúť slovo *objazannyj* („povinný“) a v druhom zase *obvjazannyj* („obviazaný“), teda na základe odlišného uskutočnenia derivácie môžu vzniknúť tvarovo mierne odlišné, avšak významovo významne rozdielne termíny.

Kompozícia, alebo inak skladanie je zloženie dvoch alebo viacerých koreňov v jeden termín. Je typická pre staroindčinu, z dnešných jazykov pre nemčinu. Románske jazyky kompozíciu temer nevyužívajú, kdežto slovanské jazyky stoja niekde na pomedzí. Kompozícia môže byť kopulatívna (členy sú rovnocenné – *červenobiely*, *staronový*; v slovanských jazykoch vzáčne) a determinatívna (*vinograd*, *listopad*, *knihomol* – jeden člen určuje druhý). Na druhej strane stojí **dekompozícia** – napríklad desufixácia alebo deprefixácia – ktorú je nutné vziať do úvahy napríklad pri etymologickom rozbere slova *kmotor* (vzniklo desufixáciou od pôvodného *kmotra*, z latinského „spolumatka“). Vo vývoji jazyka je bežná aj mylná deprefixácia – sloveso *haniť* vzniklo od *pohan*, malo by mať teda podobou pohaniť. Keďže je ale prefix *po-* pre slovesá bežný, bolo počiatocné *po-* v slovese *pohaniť* vnímané tiež ako prefix, a bolo následne odstránené. Príkladom je tiež *páčiť* z *opáčiť* (a to od *opak*).

Poslednou stránkou je **absencia termínu** v jednom z jazykov, najčastejšie kvôli absencii javu samotného. Príkladom sú názvy chorvátskych morských vetrov, ktoré napríklad v češtine nenájdeme.

Zradné miesta slovnej zásoby

Najvýraznejšou oblasťou jazykovej nejednoznačnosti je homonymia a polysémia. **Homonymia** je skutočnosť, kedy majú dva termíny identický tvar (často len v jednom z pádov či v priebehu konjugácie) – príkladom je *žila* (minulý čas, feminínium od slovesa *žiť*; zároveň substantívum). Homonymá vznikajú náhodne, napríklad prebráním podobného termínu z iného jazyka, prípadne odvodzovaním od podobného základu.

Polysémia je však stav, kedy má jeden termín viacero významov. Takým termínom je napríklad *jazyk* (časť tela, dorozumievací prostriedok), *hlava* (časť tela, úsek ústavy), *koruna* (peniaz, stromu).

Faux amis, alebo v preklade „falošný priateľ“, je prípad, kedy dve slová z dvoch rôznych jazykov znejú veľmi podobne, avšak ich význam je značne rozdielny. Príklad nájdeme aj v samotnom názve tohto kurzu – *sklep* v poľštine znamená „obchod“. Medzi blízkymi jazykmi nájdeme veľké množstvo takýchto termínov – slovenské *kapusta* preložíme do češtiny ako „zelí“, kdežto českú *kapustu* do slovenčiny ako „kel“.

Etymologické slovníky a iná literatúra

Ak chceme sledovať vývoj slovnej zásoby, nezaobídeme sa bez etymologických slovníkov. V češtine je ich hneď niekoľko, obľúbenými autormi sú Václav Machek a Jiří Rejzek. V slovenčine vznikol prvý čisto slovenský etymologický slovník od Ľubora Králika pred dvoma rokmi. Okrem toho, zo slovanských jazykov má každý národný jazyk (okrem macedónčiny) dostupný etymologický slovník. Na Akadémii vied ČR vzniká Etymologický slovník staroslovienciny s najstaršími doloženými slovanskými termínmi. Výborné práce nájdeme najmä v ruskej jazykovede.

Mnoho etymologických slovníkov je možné nájsť v knižnici na FF MU, v prípade hlbšieho záujmu je možné dohodnúť sa s Etymologickým oddelením na ÚV ČR a využiť ich výborne vybavenú etymologickú knižnicu.

Etymologickými slovníkmi to však nekončí. Existuje veľké množstvo prác zameraných na rôzne okruhy slovnej zásoby, kde je jednotlivým termínom daný výrazne väčší priestor, než v drobnom priestore pre slovníkové heslo, tak ako v etymologických slovníkoch.